

"Tarixi olduğu kimi qəbul etmək, dərk etmək və olduğu kimi qiymətləndirmək lazımdır. Tarixi təhrif etmək də olmaz, tariximizdəki qara ləkələri, qara səhifələri unutmaq da olmaz". Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev bu fikirləri bu gün tarixi tədqiqatlar apararaq, gələcəyimizi qurmaq üçün keçmişimizə səyahət edən hər bir tarixçi, hər bir tədqiqatçı üçün istiqamətvərici rol oynamaqlıdır.

Çünki tarix təkə nə zamansa yaşananların xronoloji ardıcılıqla sıralanması deyil. Tarix bir elm olaraq iddia etməkdən daha çox sübut etməkdir. Tarix həm də dərslərdir. Elə bir dərslər ki, o sən kim olduğunu, niyə olduğunu sənə anladır. Bu dərslər isə o zaman faydalı olur ki, keçmişdə baş verənlər əfsanələr, uydurmalar və texəyyül məhsulları əsasında deyil, reallıqlar, real faktlar və sənədlər əsasında yazılır, təhlil edilir və dünyaya təqdim olunur. Bu mənada Azərbaycanımızın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanın tarixinin fundamental tədqiqi təkə tarixi baxımdan deyil, həm də strateji və siyasi baxımdan əhəmiyyətlidir. Çünki sadəcə, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi, böyük Vətən ilə quru yol əlaqəsi olmayan yavru vətən deyil Naxçıvan. Naxçıvan Yaxın Şərqi qədim mədəniyyət, Azərbaycanın isə dövlətçilik mərkəzlərindən biridir. Kimin gözündə bəşəriyyətin ilk anası, kiminin gözündə qeyrət qalasıdır Naxçıvan. Bəzilərinin baxışlarında "Nəqşi cahən"dir - "Dünyanın bəzəyi"dir, bəzilərinin düşüncəsində "Nuh çıxan" - Nuhun quruya ayaq basdığı torpaqdır Naxçıvan. Azərbaycanı sevən insanların dayağı nöqtəsi, Azərbaycan sözündəki "can" kəlməsidir, Naxçıvan.

Elə bu səbəbdendir ki, Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycanın bu diyarının tarixinin öyrənilməsinə hər zaman xüsusi diqqət yetirmiş və bunu tarixi-strateji bir vəzifə olaraq müəyyənləşdirmişdir. XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Naxçıvan tarixinin müxtəlif dövrlərinə və problemlərinə dair xeyli sayda elmi tədqiqatlar aparılmış, keçirilmiş arxeoloji ekspedisiyalar nəticəsində yeni və zəngin materiallar əldə edilmiş, beynəlxalq konfrans və simpoziumlar təşkil olunmuş, müzakirələr aparılmışdır. Bu dövr ərzində AMEA Naxçıvan Bölməsi və Naxçıvan Dövlət Universitetində, o cümlədən muxtar respublikanın digər elm və ali təhsil müəssisələrində aparılan çoxsaylı elmi tədqiqatlar xüsusilə qeyd edilməlidir. Bütün sadələşdirmə faktorları "Naxçıvan tarixi" çoxcildliyinin hazırlanmasını zərurətə çevirmiş və bunun üçün əsas yaratmışdır. Bu mənada Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri cənab Vasif Talibovun "Naxçıvan tarixi" çoxcildliyinin hazırlanması və nəşr olunması barədə" 06 avqust 2012-ci il tarixli Sərəncamını uzun illər ərzində bu istiqamətə göstərilmiş dövlət qayğısının real nəticələrinin qiymətləndirilməsi mərhələsi kimi də dəyərləndirmək olar.

"Naxçıvan tarixi" çoxcildliyinin artıq ikinci cildini vərəqlədikcə əmin olursan ki, bütün bu illər ərzində çəkilən zəhmət heç də boşuna getməmişdir. Naxçıvanın elm mədədəgahının - AMEA Naxçıvan Bölməsinin işinə toplanmış naxçıvanlı alimlərin "Naxçıvan tarixi" çoxcildliyini günümüzün reallığına çevirməsi üçün əsas stimül isə təkə tarixə deyil, həm də tarixçilərimizə verilən dəyər olmuşdur.

"Naxçıvan tarixi"nin bir neçə ay öncə nəfis tərtibatla nəşr olunmuş II cildi XVIII əsrin ortalarından başlayaraq XX əsrin 30-cu illərinin sonunadək olan ikiəsrlik bir dövrü əhatə edir. Bu dövr təkə baş vermiş hadisələrin rəngarəngliyi baxımından deyil, həm də formasiya deyilşikliklərinin reallaşması baxımından xüsusilə maraqlıdır.

5 dildə olmaqla çoxsaylı yeni mənbələr, arxiv sənədləri, tədqiqat əsərləri, dövrü mətbuat materialları əsasında yazılmış ikinci cildin hazırlanmasında 12 müəllif iştirak etmişdir. Təkə onu qeyd etmək kifayətdir ki, kitabın yazılması zamanı 3 ölkənin müxtəlif arxivlərində saxlanılan 300-dən artıq arxiv sənədindən istifadə edilmişdir.

"Naxçıvan tarixi" çoxcildliyinin II cildinin I

Naxçıvanın fundamental tarixi

"Naxçıvan tarixi"nin ikinci cildi bir çox mətləblərə aydınlıq gətirib

fəslə Azərbaycan tarixinin ən ziddiyyətli və keşməkeşli dövrlərindən birinə xanlıqlar dövrünə həsr olunmuşdur. AMEA-nın müxbir üzvü Fəxrəddin Səferli və tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Naxçıvan xanlığının tarixinə aid ciddi araşdırmanın müəllifi olan Musa Quliyev tərəfindən yazılan I fəsilə Naxçıvan xanlığının yaranması, siyasi tarixi, idarə sistemi, I Kalbali xanın dövründə Naxçıvan xanlığının qüdrətinin zirvəsinə çatması, Naxçıvan xanlığının qonşu xanlıqlarla münasibətləri, əhalisinin tərkibi, sosial-iqtisadi həyatı, şəhərləri barədə müfəssəl məlumat verilmişdir. Bəhs olunan dövrdə maarifin və təhsilin, memarlıq və incəsənətin inkişaf səviyyəsi, eləcə də tariximizin daş yaddaşı - epigrafik abidələrdə əks olunmuş faktlar işıqlandırılmışdır.

Fəsilə tarixi faktlar elmi nöqtəyindən təhlil olunmuş, xanlıqlar dövrünə aid uzun illərdən bəri hansısa imperalist qüvvələrin maraqlarına uyğun olaraq təhrif olunmuş fikirlər ortadan qaldırılır. Öz ərazisi, qoşunu, dövlət rəmzləri - bayrağı və gerbi olan, bitkin idarəçilik mexanizminə malik Naxçıvan xanlığının tarixinin ən maraqlı məqamlarına aydınlıq gətirilir. Faktlar əsasında sübut olunur ki, Azərbaycan əra-

deyil, daimi mənafeələr olur. Burada Naxçıvan xanlarının mövcud geosiyasi reallıqları dəyərləndirərək Rusiya ilə müttəfiqlik əlaqələri yaratması bu kontekstdən izah edilir.

"Naxçıvanın Rusiya tərəfindən işğalı" adlanan II fəsilə Azərbaycan xanlıqları içərisində müstəqilliyini sonuncu olaraq itirən İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının işğalı prosesi müfəssəl olaraq işıqlandırılmışdır. AMEA-nın müxbir üzvü Zəhmət Şahverdiyev tərəfindən yazılan bu fəsilə XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda ictimai-siyasi vəziyyət təsvir edilmiş, I Rusiya-İran müharibəsinin Naxçıvanın tarixi müqəddəratına təsiri barədə məlumat verilməmişdir. II Rusiya-İran müharibəsi, Naxçıvanın Rusiya qoşunları tərəfindən işğalı prosesi, Türkmənçay müqaviləsinin Naxçıvana aid hissələri bu fəsilədə geniş təhlil olunmuşdur. Ermənilərin Naxçıvan ərazilərinə köçürülməsi və bunun nəticələri ilə bağlı ciddi tarixi mənbələrdə əksini tapmış statistik faktlar nəinki, Azərbaycan tarixi üçün ümumilikdə bütün Qafqazın tarixi üçün əhəmiyyətlidir.

"Naxçıvan tarixi"nin ikinci cildinin üçüncü fəslə Naxçıvanın XIX əsr tarixinə həsr olunub. Akademik İsa Həbibbəyli, AMEA-nın müxbir

çəliyəv, Elçin Zamanov, İbrahim Kazımbəyli Vaqif Məmmədov tərəfindən yazılan IV fəsil XX əsrin əvvəllərində bölgədəki sosial-siyasi vəziyyətin təhlili ilə başlayır. 1905-1907-ci illərdə ermənilərin Naxçıvan əhalisinə qarşı törətdikləri soyqırımının tarixinə ayrıca bölmədə toxunulmuşdur. I Dünya müharibəsi illərində Naxçıvanda mövcud durum, Araz-Türk Cümhuriyyətinin yaradılması, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Naxçıvan bölgəsi ilə əlaqələri geniş təhlil edilmişdir. Uzun müddət tarixşünaslıqda geniş müzakirə mövzusu olmuş bəzi tarixi məsələlərə bağlı məhz bu fəsilədə bitkin fikir irəli sürülmüşdür. Məsələn, əsas faktlarla sübut edilmişdir ki, Araz Cümhuriyyətinin yaradılması Qəmərlidə nəzərdə tutulsa da, erməni nizamı hissələrinin hücumu ilə əlaqədar bu, Naxçıvanda baş tutmuş və Cümhuriyyətin mərkəzi məhz Naxçıvan şəhəri olmuşdur. Eyni zamanda akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən Araz Türk Cümhuriyyəti ilə Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti arasındakı münasibətlər və qarşılıqlı əlaqələr aydın fərqlənən cizgilərlə təsvir edilmişdir.

II cildin sonuncu - V fəslə "Naxçıvan XX əsrin 20-30-cu illərində" adlanır. AMEA-nın həqiqi üzvləri İsmayıl Hacıyev, İsa Həbibbəyli, AMEA-nın müxbir üzvü Fəxrəddin Səferli, tarix üzrə fəlsəfə doktorları Elman Cəfəri, Nadir Hüseynbəyli və Vaqif Məmmədov tərəfindən yazılan V fəsil Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin qurulmasının təsviri ilə başlayır. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində sosial-siyasi vəziyyət real tarixi faktların qarşılaşdırılması əsasında analiz edilir.

Fəslin "Naxçıvanın muxtariyyət statusu" adlanan bölümündə doğru olaraq qeyd edilir ki, Naxçıvanın muxtariyyət statusu qazanması bu bölgədə 1918-1921-ci illərdə cərəyan edən ictimai-siyasi hadisələrdən doğan obyektiv zərurətin nəticəsi olmuşdur. Bu dövrdə əldə olunmuş tarixi dövlətçilik nailiyyətlərinin əsas müəllifi hansısa xarici qüvvələr deyil, yerli əhali olmuşdur. İmzalanmış beynəlxalq müqavilə isə (Moskva və Qars müqavilələri) əldə olunan nailiyyətlərin beynəlxalq hüquqi təminatını təşkil etmişdir. Göstərilir ki, Naxçıvanın azərbaycanlı əhalisinin qətiyyəti və inadlı mübarizəsi ermənilərin Naxçıvan barəsindəki planlarını pozmuşdur. Bu fəsilə Naxçıvan MSSR-in yaranması zərurəti və Naxçıvanın Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qorunub saxlanılması uğrunda vətənpərvər dövlət xadimlərimizin, diplomatlarımızın fəaliyyəti geniş təhlil edilmişdir.

XX əsrin 30-cu illərinin sonunda baş vermiş repressiyalar Naxçıvandan da yan keçməmişdir. Fəslin daxilində bu mövzuya ayrıca bölüm ayrılmış və Azərbaycanın siyasi fikir və dövlətçilik mərkəzlərindən biri sayılan Naxçıvanda milli ruhlu ziyalıların fiziki məhvəyə yönəlmiş repressiv hərəkatların əsas icraçıları arasında əsasən ermənilərdən ibarət olduğu sübut edilmişdir.

Bu dövrdə elmin, mədəniyyətin, incəsənətin inkişafı və yeni mahiyyəti ilə bağlı da ayrı-ayrı bölmələrdə təhlillər aparılmışdır.

Bütün bunları nəzərə alaraq birmənalı şəkildə demək olar ki? Naxçıvanın fundamental tarixinin yazılmasının ikinci mərhələsi uğurla yekunlaşmışdır.

Elnur KƏLBİZADƏ
AMEA Naxçıvan Bölməsinin doktorantı,
Azərbaycan Respublikası
Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət
Komitəsinin baş məsləhətçisi

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütəvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyəsi əsasında hazırlanıb.

zisinin xanlıqlara bölündüyü, xarici müdaxilələrin kəskin hal aldığı dövrdə Naxçıvan xanlığının bütün tarixi və taleyi Azərbaycanla bağlı olmuşdur. Özündə Atabəylər dövlətinin tarixi varisliyi prinsiplərini əks etdirən Naxçıvan xanlığını idarə edən qəhrəman Kəngərillər nəslini bu torpaqların əzəli sakinləri kimi misilsiz qəhrəmanlıqlar göstərmişlər.

Fəslin ikinci bölümündə Naxçıvan xanlığının siyasi tarixi və idarə sistemindən bəhs edilmiş, çoxsaylı tədqiqatçıların fikirlərinə və bu istiqamətdəki tədqiqatlarla münasibət ifadə edilmiş, xanlıq dövründə Naxçıvanın tarixi coğrafiyası ilə bağlı bəzi məsələlərin müfəssəl izahı verilmiş, Naxçıvan xanlığının və Kəngərli nəslinin bayraqları və bayraqlar üzərindəki simvolların mənalardan bəhs edilmişdir.

Tarixşünaslığımızda ən çox maraqlı doğuran məsələlərdən biri Naxçıvan xanlığında ordu quruculuğu ilə bağlıdır. Kəngərli süvarilərinin bütün orta əsrlər dövründə şərq ölkələrində məşhur olduğunun qeyd olunduğu kitabda, rus diplomatı V.N.Qriqoryevin Naxçıvan xanlığının daimi qoşunlarının olmaması ilə bağlı yazdığı fikirlərin həqiqətə uyğun olmadığını faktiki mənbələr əsasında sübut edilmişdir. Göstərilmişdir ki, Naxçıvan xanlığında nəinki hazırlıqlı daimi qoşun mövcud olmuş, hətta Naxçıvan xanlığında atlı dəstənin - Kəngərli süvarilərinin vahid forma və xüsusi geyimləri də olmuşdur.

"Naxçıvan xanlığı I Kalbali xanın dövründə" adlanan bölümündə Naxçıvan xanlarının, xüsusilə I Kalbali xanın məhərətlə diplomatiasının təsvirindən çıxan nəticə budur: Vətənin azadlığı və milli mənafeə uğrunda aparılan diplomatik mübarizədə daimi dostlar və daimi düşmənlər

üzvləri Fəxrəddin Səferli, Zəhmət Şahverdiyev və tarix üzrə fəlsəfə doktoru Vaqif Məmmədov fəslin müxtəlif bölmələrini qələmə almışlar. Bu fəsilə ilahaqdan sonra Naxçıvan bölgəsində sosial-siyasi vəziyyət, bölgənin təsərrüfat həyatı, reallaşdırılan aqrar islahatlardan bəhs olunur. Naxçıvanda kapitalist münasibətlərin meydana çıxması prosesi analiz edilir. Çarizmin siyasətinə qarşı mübarizələrin və kəndli çıxışlarının mahiyyəti milli tarixşünaslığımız nöqtəyindən təhlil olunur. Bu dövrdə bölgədə elm? təhsil, ədəbiyyat, teatr, epigrafik abidələr, memarlıq və incəsənətin inkişafı barədə məlumat verilir. Naxçıvanda ilk qəza məktəbinin? İlk dünyəvi məktəblərin açılması, ilk teatr tamaşaları, elmin müxtəlif sahələrinə aid əsərlərin yazılmasının Naxçıvanın gələcək inkişafı üçün müterəqqi addımlar olduğu qeyd olunur.

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanda siyasi müstəqillik ideyalarının yenidən yüksəlməsi, beynəlxalq hərbi-siyasi proseslərin inkişafının bu ideyaların reallığa çevrilməsi üçün qısamüddətli de olsa zəmin yaratması dövrü kimi xarakterizə olunur. XX əsrin əvvəlləri həm də ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı tarixdə misli görünməmiş qanlı cinayətlər - soyqırımı dövrü kimi tariximizə həkk olunmuşdur. Bəhs olunan dövrdə Naxçıvan milli siyasi oyanışın mərkəzlərindən biri olmuşdur. Soyqırımların daha qanlı xarakter daşdığı Naxçıvan tarixinin ən ağır sınaqlarına sinə gərmişdir. II cildin IV fəslə də məhz XX əsrin əvvəllərində baş vermiş proseslərə həsr olunmuşdur AMEA-nın həqiqi üzvləri İsmayıl Hacıyev, İsa Həbibbəyli, AMEA-nın müxbir üzvü Fəxrəddin Səferli, tarix üzrə fəlsəfə doktorları Elman Cəfəri, Emin Şi-